

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПІРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 2

Серія
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
(1907–1914)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2005

ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 2:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, кандидат історичних наук)
Світлана ПАНЬКОВА (старший науковий співробітник)

Упорядники: Ігор ГИРИЧ, Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмови: Ігор ГИРИЧ, Світлана ПАНЬКОВА

Автор коментарів: Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського — Наталія ЛИСЕНКО

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Пояснення слів: Галина СВАРНИК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-277-5 (т. 2)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2005
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2005
- © Передмова, І.Грич, С.Панькова, 2005
- © Коментарі, С.Панькова, 2005

ДОДАТКИ

ХРОНІКАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ
(1898–1907)

тов[ариства] ім. Шевченка комітету, зложеному з сих осіб: д-ра Франка, д-ра Макуха і д. Мудрака з виділу Н[аукового] тов[ариства] ім. Ш[евченка], д-ра С.Федака і проф. І.Левинського — з-поза виділу. Комітет, застановившись над справою будови, з огляду на незвичайне, і правдоподібно — хвилеве — збільшення ціни на цеглу, а навіть брак її сеї осені у Львові (ціна зросла з 24 к[орон] до 40 к[орон] за тисячку!), постановив відложити будову до р. 1905 і розписати тим часом конкурс на плани Акад[емічного] дому. Складаючи сердечну подяку всім п[анам] т[оваришам], добродіям за дотеперішні жертви, разом подаємо до відомості, що дальші жертви можуть надсилатися також на адресу Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка або до Краєвого союзу кредитового, на книжечку ч[исло] 694.

ОТВЕРТИЙ ЛИСТ ДО п[рофесора] Т.ФЛОРИНСЬКОГО [Коротка передмова до листа]

Нам прислано в українськiм перекладі отсей “Отвертий лист до п. Т.Флоринського”, який ми друкуємо як причинок до характеристики університетських відносин у Росії. Не маючи під руками статті д. Флор[инського], на яку реагують автори “Отвертого листа”, ми не можемо сказати, наскільки оправдане їх обурення; та все-таки факт того обурення настільки характерний, що справді годі уявити собі, як може вестися наука в університеті при таких настрої молодезі супроти професора. І нема ніякого сумніву, що власне причини зовсім далекі від науки, спекуляція на ласку сильних і залишення одинокого шляху відповідного для вченого, шляху високого ідеалізму і беззавітної служби правді, затроїли ті відносини. І честь молодезі, яка зберегла в собі настільки живого морального почуття, що так гаряче протестує проти відступлення свого професора від тої служби. Додамо, що отсей протест вийшов від молодезі без ріжниць національності, отже, сим разом даремно було б говорити про якусь “українофільську інтригу”.

ОТВЕРТИЙ ЛИСТ ДО ГР[ЕКО]-КАТ[ОЛИЦЬКИХ] ОРДИНАРІАТИВ І ДУХОВЕНСТВА

Справа, котру хочу порушити, не була досі піднесена з компетентної сторони — то значить зі сторони греко-католицького кліру. Тим часом вона стала актуальною і не терпить проволочки. Далекий від усяких конфесійних рахунків, мушу її порушити з мотивів інших, національних.

Се справа холмсько-підляських уніатів у Росії.

Як відомо, значна частина уніатів, формально переведених на православ'я в 1875—1876 рр.*, православ'я в дійсності не прийняла, а що унія була офіційно знесена, а перехід до римо-католицької церкви був також заборонений, то вони зістали без конфесії. По урядовому справозданню російського Синоду в 1899 р. було 81246 таких “упорствующих” уніатів, що не хотіли признаватися до православної релігії, і 6749 “колеблющихся”; було 29235 нехрещених і 10734 невінчаних супружеств, бо сі “упорствующие” не хотіли звертатися до православних священників, а не вільно їм було, за браком уніатських, звертатися до римо-католицьких. Коли припустити, що поруч сих “упорствующих” є щонайменше друге стільки таких, що хоч про око не зривають з православ'ям, але роблять се тільки з біди, уступаючи примусові, то будемо мати яких 200000 людей, які не помирилися з накиненою їм православною конфесією і тільки чекають можності виректися її.

Коли з кінцем минушого року серед ріжних полегш російськими правительственими кругами було обіцяно знесення релігійного примусу, я думаю — не у одного мене стало питання: що ж буде з холмськими уніатами? Стрічавшися з людьми з Холмщини й Підляшшя, в тім числі і з дідичами-поляками, я знав, що сі уніати, з опозиції до накиненого їм православ'я в російській формі, зблизилися значно до місцевих латинських ксьондзів і поляків, потайки вчаться по-польськи читати й молитись. Одним словом, російська бюрократія, зачавши від оборони унії в Холмщині перед латинізацією й полонізацією по повстанні 1863 р., своєю брутальною самоволею якраз загнала наших людей до добровільної полонізації*, від котрої вміли вони себе боронити протягом п'ятисот літ залежності від польської держави й польської шляхти. Й ставало питання — що ж буде тепер, коли знесений той брутальний примус?

Відповідь на се давала до певної міри петиція холмських уніатів певної громади чи округу, перед кількома тижнями видрукувана в львівських польських газетах, де сі уніати просили у російського правительства свободи звертатися до римо-католицьких священників у своїх потребах і записуватися до римо-католицької конфесії. Не знаю, як ся петиція була підперта чисельно (в друкованих текстах були пропущені назви місцевості), але такий вихід — перехід на латинство й затим повне ополячення — являється майже неминучим виходом із тих обставин, які сотворені були російськими заходами в Холмщині, — коли лишити далі сю справу їй самій.

Опублікований тепер на Великдень царський указ* зніс уже релігійний примус. Він дозволяє православним чи записаним до православної конфесії особам переходити на іншу релігію чи вертатися до тої релігії, до якої належали вони або їх предки давніше. Отже, ті уніати в Росії, що тільки силою

були держані при православ'ї, можуть зректися православ'я і перейти до іншої конфесії.

Чи греко-католицький клір Галичини, що в своїм часі прийняв з повним співчуттям¹ проект організації російським правительством народної уніатської церкви в Холмщині, очищення її від польських і латинських впливів, і вислав у 60–70-х рр. єпископа Куземського і таких проводирів реформи, як Попель, Криницький і десятки священників, які потім повели своїх вірних на православ'я², не почувається тепер до морального обов'язку — прийти в поміч сим останкам уніатів, що стоять тепер на роздоріжжі між офіційним обрусительним православ'ям і полонізаційним латинством? Чи тепер, коли російське правительство дає їм можливість рішати про свою конфесію, він не підійме заходів коло відновлення уніатського душпастирства — коли не в формі відновленої церкви, то бодай правильних місій серед сих уніатських останків? Чи конфесійний обов'язок і національне почуття не кажуть йому доложити всіх можливих старань, щоб урятувати від латинізації й полонізації кількасот тисяч холмських русинів-уніатів?

Досі ми не чули щось про се нічого, і тому уважали своїм обов'язком звернути увагу на сю справу.

Ми не закриваємо очей на труднощі. Рим, що своїм нетактовним поведенням попхнув російське правительство до переведення на православ'я холмських уніатів в 1870-х рр., нелегко буде подвигнути й тепер до якоїсь відповідної інтервенції в сій справі, хоч масовий перехід уніатів на латинство, властиво, не повинен обійтися без його участі, по мислі конкордату. Російське правительство може бути нераде введенню уніатських духовних у свої границі, хоч тут річ у забезпеченні холмських русинів від полонізації. Але по проголошенім ним тепер принципі толеранції з ним можна говорити і, думаю, можна домовитися.

Зрештою, галицькі духовні власті на переведенні таких справ мусять самі добре розумітися. А обов'язку, який накладає на них у сій справі нинішній момент, чейже ніхто не заперечить.

б/В н[ового] с[тилю]

Ся стаття була вже вискладана, коли почали наслідком толеранційного указу появлятися в газетах замітки й рефлексії в справі холмських уніатів на тему пожаданості чи непожаданості відновлення унії. В часописях офіці-

¹ Про се цікаво оповідає в своїх не так давно виданих мемуарах Теофан Лебединцев, що був посередником у зносинах з галицьким єпископатом у сій справі.

² В урядових справозданнях про “воссоединение” 1875–1876 рр. числиться сорок священників-галичан, що пішли на се “воссоединение”, не рахуючи тих галичан, що були висвячені вже в Холмщині.

озної російської марки появилися статті про потребу відновлення унії для протиставлення її латинській пропаганді. В польських часописах націоналістичної краски відверто виповіджено гадку, що для поляків відновлення унії непожадане, і вони повинні починити кроки і в Петербурзі, і в Ватикані, щоб сю справу убити. Оpubліковано обіжник польського “Товариства опіки над уніатами” (в Росії), де воно наказує сим уніатам, аби жадали переводу їх на римо-католицтво, не годилися на ніяку унію і в ніякі релігійні пертрактації не запускалися...

Як бачимо, ситуація вповні ясна, так само й наглість справи, і потреба участі в сій справі уніатського духовенства Галичини. Поляки іронізують, що російські урядовці, знісши унію з антиполонізаційних мотивів, з тих же мотивів тепер радять її відновити. Воно б ще більше можна поіронізувати з того, що поляки, тридцять літ займавшися “опікою над уніатами”, горлавши *urbi et orbi* [всім] про кривду, заподіяну унії в Росії, тепер, коли показується можливість відновлення унії, самі видають на неї засуд смерті й поручають своїм репрезентантам постаратися, аби її не відновлено. Трудно докладніше зілюструвати перфідію тої опіки, а разом і всю історичну традицію польської релігійної політики на Русі... Але ми говоримо тепер про фактичну сторону справи. Не підлягає сумнівові, що російському правительству, по знесенні унії, своїми руками її відновляти і не дуже лицює, і не дуже мило, і для самої справи не дуже корисно. Сумніваємося, чи схоче воно між тими священиками, що тридцять літ “успішно поборювали” унію, шукати охочих заявити свій перехід на унію. І маємо всяку причину думати, що унія, склеєна самими російськими руками, підпорядкована інтересам, розуміється, обрусенія і поліційно-бюрократичним тенденціям, не знайшла б довір'я у народу, у тих “упорствующих” і “колеблющихся”. Не може нам бути приємна перспектива й уніатського душпастирства, переданого для сотворення й переведення в життя органом католицької (латинської) духовної управи в Росії. Найбільш раціональним виходом було б сформування конфесійних громад тих “упорствующих” з позіставленням їм повної релігійної самоуправи. В варшавських газетах появилася звістка, що варшавські уніати звернулися до адміністрації з жаданням, аби їм привернено давню уніатську варшавську церкву. Се був би початок організації таких громад.

Справа, в кождім разі, проволоки не терпить, бо коли раз польсько-латинським чинникам удасться привести уніатів до зголошення до римо-католицької конфесії* і се зголошення буде прийняте й санкціоноване, справа буде тим незмірно утруднена.

15/V н[ового] с[тилю]

тиматуми правительству? Где же тогда найдет себе спокойный приют наука, знания, просвещение?”

Отвертний лист до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — 1905. — Т. XXX. — Кн. V. — С. 189—192. Підпис: *М.Грушевський*. Передруковано в газеті: Руслан. — 1907. — 18(5) жовтня; 19(6) жовтня. — № 224—225.

Подається за першодруком.

Пошуки шляхів вирішення долі греко-католиків Холмщини і Підляшшя після царського маніфесту про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. послужили мотивами до написання цього звернення. Стурбований долею “упорствующих” уніатів, які стоять “тепер на роздоріжжі між офіційним обрусительним православ'єм і полонізаційним латинством”, М.Грушевський закликає греко-католицьке духовенство Галичини сприяти відновленню уніатського клиру, конфесійних громад уніатів.

с. 489 ...значна частина уніатів, формально переведених на православ'є в 1875—1876 рр. ... — прилучення холмських та підляських уніатів до Російської православної церкви розпочалося після придушення польського повстання 1863 р. Офіційно розгорнулося на підставі “Акту про возз'єднання Холмської греко-уніатської церкви з Православною Російською Церквою”, складеного Холмською уніатською консисторією і кафедральним собором 18 лютого 1875 р. 25 березня Синод постановив приєднати Холмську уніатську єпархію до Варшавської. Новоутворену Холмсько-Варшавську єпархію очолив Маркел Попель, якому був наданий сан єпископа Люблінського, вікарія Холмсько-Варшавської єпархії. Офіційно возз'єднаними вважалися 236 парафій, що знаходилися на території Люблінської і Сідлецької губерній (близько 250 тис. віруючих). Сотні уніатів, які не перейшли на православ'я, були депортовані в Сибір та інші райони Російської імперії, піддані суду “за опір владі”. “Упорствующие” уніати переслідувалися. Докладно див.: *Стоколос Н.* Трагедія уніатів Холмщини і Підляшшя (1875—1905) // УІЖ. — 2002. — № 6. — С. 41—60.

...російська бюрократія... своєю бруталною самоволею якраз загнала наших людей до добровільної полонізації... — після визнання унії неіснуючою 90 відсотків населення бойкотувало православні храми, поступово більшість уніатів перейшли в католицизм. За даними, які наводять дослідники проблеми холмських і підляських уніатів, наприкінці 60-х років XIX ст. на Холмщині і Підляшші налічувалося близько 400 тис. осіб українського населення, з них 220 тис. католиків, у 1872 р. католиків стало 291 тис.

Опублікований тепер на Великдень царський указ... — йдеться про указ “Об укреплении начал веротерпимости” від 17 квітня 1905 р., в якому зазначалося про релігійну свободу та толерантне ставлення до інших релігій (див.: *Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате.* — 1905. — СПб, 1905. — С. 710—718). Уряд Росії та Російська

православна церква у 1905 р. відновили Холмську православну єпархію, яку очолив єпископ Євлогій (Георгієвський).

с. 491 ...бо коли раз польсько-латинським чинникам удасться привести уніатів до зголошення до римо-католицької конфесії... — побоювання М.Грушевського справдилися. Після царського маніфесту про віротерпимість “упорствующие” уніати почали переходити в католицизм, оскільки проблема відновлення уніатської церкви вирішена не була. За підрахунками російського історика, професора Варшавського університету В.Францевича, перед царським маніфестом від 17 квітня 1905 р. у Холмщині і Підляшші православне населення краю становило 449 571 особу. На початку 1908 р. православних віруючих у краю залишилося 280 292 особи. Докладно див.: *Стоколос Н.* Трагедія уніатів Холмщини і Підляшшя... — С. 55.

Виказ датків

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — 1905. — Т. XXXI. — Кн. VII. — С. 93. Підпис: *М.Г.*

Подається за першодруком.

Замітка є додатком до статті М.Грушевського “Не даймося!” (ЛНВ. — 1905. — Т. XXXI. — Кн. VII. — С. 90–92), у якій він звертався з закликом складати пожертви на відкриття приватної чоловічої учительської семінарії в Коломиї.

Святе Письмо

Вперше опублікована під рубрикою “Хроніка: З громадського життя” в журналі: ЛНВ. — 1905. — Т. XXXI. — Кн. VII. — С. 96. Підпис: *М.Г.*

Подається за першодруком.

Стаття написана під час підготовки до друку українського перекладу Євангелія, який здійснив П.Морачевський і високо оцінила Петербурзька академія наук ще 1862 р. Валуєвський циркуляр надовго закрити шлях рукопису Морачевського до друку. Лише 1905 р. академічні вчені, заручившись підтримкою подільського єпископа Парфенія, знову порушили клопотання про друк перекладу Святого Письма. Відомий дослідник історії української мови П.Г.Житецький у своїй праці “О переводах Евангелия на малороссийский язык” (Известия Отделения русского языка и словесности. — СПб, 1905. — Т. X. — Кн. 4) проаналізував три переклади: рукописний, здійснений 1860 р. П.С.Морачевським; друкований 1871 р. у Галичині П.О.Куліша й І.П.Пулюя та завершений 1903 р. М.Ф.Лободовським. Найкращим П.Житецький визнав переклад П.С.Морачевського й рекомендував його до друку. У середині лютого 1905 р. питання позитивно вирішив уряд, а через декілька днів цар дозволив друк Євангелія (див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1933. — Ч. II. — С. 383–399; *Щербак М., Щербак Н.* Колоніальна політика російського царизму щодо укра-

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>І.Гирич, С.Панькова</i>		
ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ “ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСТНИКА” У 1907–1914 роках.	V	
Розділ І. СТАТТІ ПІД РУБРИКОЮ “НА УКРАЇНСЬКІ ТЕМИ” (1907–1914)	1	
При кінці року	3	499
Крячуть ворони...	10	500
“О любви к Отечеству и народной гордости”	20	501
Гріхи наші	38	502
Грім — та не з тучі...	44	503
“Кінець рутенства!”	50	505
Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем	61	507
Українство і всеслов’янство	66	508
Не пора	73	510
Ще про культуру і критику	82	512
На новий рік	95	514
Видавничка криза	106	516
З новорічних думок	115	517
Слово на малодушних	127	518
Гімн вдячності	131	519
В великий четвер	136	520
Похорони унії	141	521
В російським диліжансі	150	523
Маленька жертва	157	524
Замість новорічної	168	525
Фабрикація сепаратизму	176	526
Недооцінювання	183	526
В слов’янських обіймах	189	528
“Мазепинство” і “богданівство”	199	530
Відлучення Холмщини	207	532
Батьки і діти	216	534
Українська дебата	223	535
По кошмарі	231	537
Нова хвиля	235	538
Сіяння вітру	243	539

Розділ II. ЗБІРКА СТАТЕЙ: НАША ПОЛІТИКА	251	
Під нинішню хвилю	253	543
Два роки галицької політики	261	545
Реальна політика на галицькім ґрунті	276	550
“Малі діла”	287	551
Ера фінансово-економічна	295	552
З нашого культурного життя	306	554
По виборах	317	556
Розділ III. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ (1907–1914)	325	
До наших читачів в Росії	327	558
Богданові роковини	332	559
До наших читачів	337	560
Чи не спроможемось?	347	563
Антракт	353	566
Пам’яті Володимира Антоновича	358	568
Пам’ятник Шевченку	360	570
Кров	363	571
Недуга д-ра Івана Франка	368	573
До рецензії д. Липинського	370	575
До наших читачів	375	577
Ювілей Миколи Гоголя	378	577
В сорок восьмі роковини Шевченка	382	579
Виговський і Мазепа	386	582
Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М. Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті	397	585
Над свіжою могилою	412	593
Василь Доманицький	414	594
Два ювілеї	418	598
Пам’яті Павла Житецького	422	600
Призабута справа	425	602
Свято єднання	430	606
[Про зняття з себе обов’язків головного редактора “Літературно-наукового вістника”]	433	607
В столітні роковини Герцена	434	608
Возлюбленникові муз і грацій	441	609
В балканськім антракті	442	610
Після Балканської війни	453	610
Сорокалітній подвиг	464	611
З промови на полтавськім святі	466	612
Шевченкове століття	468	612
Сараєвська трагедія	472	613

ДОДАТКИ: Хронікально-інформаційні статті (1898–1907)	479	
[Промова з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності Івана Франка]	480	615
В справі доступу на Львівський університет	482	616
[Промова на Загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка 25 березня 1901 р.]	483	616
П.Накрохін [Некролог]	487	618
Академічний дім	487	618
Отвертий лист до п[рофесора] Т.Флоринського [Коротка передмова до листа]	488	618
Отвертий лист до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства	488	619
Виказ датків	492	620
Святе Письмо	493	620
Знесення указу 1876 р.	493	621
Св[яте] Письмо на українській мові	494	621
Від редакції [Напрями праці з нагоди дев'ятого року видання ЛНВ]	494	621
Програма Української демократично-радикальної партії [Коротка передмова до програми]	496	621
Із статистичної комісії Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка: І. Зав'язання статистичної комісії Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка	496	622
Портрет Шевченка	498	622
КОМЕНТАРІ	499	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	623	
ПОКАЖЧИК НАЗВ	656	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	665	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	671	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 2

Серія "Суспільно-політичні твори (1907–1914)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 18.08.2004. Підп. до друку 28.02.2005.

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.

Умовн. друк. арк. 56,76. Умовн. фарбовідб. 57,16. Обл.-вид. арк. 49,83.

Додатк. накл. 500 прим. Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22.

Вид. № 04. Зам. 40-5.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

www.dsv-svit.lviv.ua;

e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на
ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–1914)". — 2005. —
704 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-000-0 (т. 2).

Другий том є продовженням серії "Суспільно-політичні твори" 50-томного зібрання праць М.Грушевського. У ньому вміщені публіцистичні статті вченого, що друкувалися у 1907–1914 рр. у журналі "Літературно-науковий вістник".

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-223-6

ISBN 966-603-000-0 (т. 2)